

ISSN 0234—1360

БЕЛАРУСКАЯ
МОВА
І ЛІТАРАТУРА

Ў ШКОЛЕ

7/88

7/88

БЕЛАРУСКАЯ МОВА І ЛІТАРАТУРА Ў ШКОЛЕ

ШТОМЕСЯЧНЫ НАВУКОВА-МЕТАДЫЧНЫ ЧАСОПІС

Выходзіць з студзеня 1988 года
Выдавецтва «Полымя»
Мінск

З М Е С Т

ШКОЛА І ПЕРАБУДОВА

Урок сёння і заўтра

Кухараў М. В. Псіхалага-педагагічныя асновы ўрока 1

Праблемы маладога педагога

Варановіч З. Б. Падрыхтоўка настаўнікаў-філолагаў 6

Зваротная сувязь: чытач — часопіс — чытач 11

Лаўрэль Я. М. Адчуваць народнае словаўтварэнне 14

МОВАЗНАЎСТВА

Гіруцкі А. А. Двухмоўе ў мастацкай літаратуры Беларусі 16

МЕТОДЫКА МОВЫ І ВОПЫТ

Юбка В. А. Унутрышкольны кантроль — дзейсная форма павышэння якасці ведаў, уменияў і навыкаў вучняў 19

Чаган Л. М. Крытэрыі індывідуальнай работы 22

Красней В. П. Змест і структура падручніка па мове для IV класа 24

Каляда А. П. «Ты сцягу ленінскаму верны, заўсёды юны камсамол!»
Дыдактычны матэрыял да 70-годдзя ВЛКСМ 29

Язерская С. А. Прыкладнае планаванне ўрокаў у V класе школ з беларускай мовай навучання 37

МЕТОДЫКА ЛІТАРАТУРЫ І ВОПЫТ

Кабржыцкая Т. В. Вывучэнне лірыкі Якуба Коласа ў VI класе 42

Навучальная праграма: пошукі, праблемы 48

Факультатыў: «Сучасная беларуская паэзія» 52

Гніламёдаў У. В. Паэзія і час 52

КУЛЬТУРА БЕЛАРУСІ

Нячай В. Ф. Творы В. Сыкава на экране 59

ПЕДАГАГІЧНЫ СУБ'ЯСЕДНІК

Сустрэчы для вас

Леанід Шчэмялёў: «Не люблю падваліцы вынікі» 66

Літаратурны ветразь

Гуцкая А. В. Не суджана спакою 70

Юбілеі

100 гадоў з дня нараджэння А. М. Вазнясенскага

Конан У. М. Беларуская літаратура стала яму роднай 72

Фотарэпартаж

Фаміч П. Узаемаразуменне 14

Крытыка і бібліяграфія

Суднік З. А. Дапаможнік па метадыцы выкладання беларускай літаратуры 76

Шаўлоўская М. Ф. З клопатам пра родную мову 76

Наркевіч А. І. З народных глыбінь 77

Лінгвістычная мазаіка

У свеце слоў: Малько Р. М. Назвы адзінак вымярэння 58, 65, 74

Літаратурны калейдаскоп

Пошукі і знаходкі: Содаль У. І. Рукпісныя зборнікі з творамі Ф. Багушэвіча 10, 41

Літаратурная вясёлка: Красворд «Янка Купала», Склаў Курбека І. С. 79

ДВУХМОЎЕ Ў МАСТАЦКАЙ ЛІТАРАТУРЫ БЕЛАРУСІ

А. А. ГІРУЦКІ,
кандыдат філалагічных навук

Мастацкае двухмоўе як факт літаратурнай творчасці назіраецца яшчэ з антычнай эпохі, для якой характэрны спалучэнні лаціна-грэчаскай і грэчаска-лацінскай форм¹ — сведчанне ўзаемадзейння і ўзаемаўплыву лацінскай і грэчаскай моў, літаратур і культур Рыма і Элады. Многія антычныя філосафы і паэты валодалі некалькімі мовамі. Напрыклад, рымскі паэт Квінт Эній (239—169 г.г. да н. э.) не толькі размаўляў на грэчаскай і лацінскай мовах, але і перапрацоўваў грэчаскія трагедыі і камедыі, сатыры і эпіграмы. У паэме рымскага паэта Лукрэцыя (каля 98—55 г.г. да н. э.) «Аб прыродзе рэчаў» выкладаецца вучэнне грэчаскага філосафа Эпікура (341—270 г.г. да н. э.). У мове паэмы выяўлена даволі значная колькасць грэцызмаў, частка з якіх да гэтага часу ўжо ўвайшла ў лацінскую мову, іншыя ж скарыстоўваюцца паэтам у стылістычных мэтах². У тэксе «Рымскай гісторыі» Апіяна (II ст. н. э.), якая напісана на грэчаскай мове, знаходзяць уплыў лацінскай мовы³.

Для літаратуры Заходняй Еўропы XVI—пачатку XX стст. таксама характэрны розныя формы мастацкага двухмоўя. Многія англійскія пісьменнікі звярталіся да французскай мовы. Да іх адносяцца Д. Уайльд (1854—1900), Ч. Суінбёрн (1837—1909) і інш. Апошні пісаў таксама на старажытнагрэчаскай і лацінскай мовах. У сваю чаргу французскія пісьменнікі зведалі на сабе ўплыў англійскай мовы, напрыклад, Ж. Верн (1828—1905), у раманах якога прысутнічае мноства англійскіх слоў. П. Мэрымэ (1803—1870) валодаў не толькі англійскай, але і некаторымі славянскімі мовамі, якія выкарыстоўваў у сваёй творчасці, у прыватнасці, перакладаў А. Пушкіна, М. Гоголя, І. Тургенева. Аднолькава лёгка па-французску і па-нямецку пісаў шведскі пісьменнік А. Стрындберг (1849—1912)⁴. У якасці прадстаўнікоў іншых форм мастацкага двухмоўя ў заходнееўрапейскай літаратуры гэтага перыяду можна назваць: польска-англійскай — Д. Конрада (1857—1924), польска-французскай — Г. Апалінера (1880—1918), франка-нямецкай — А. Шамісо (1781—1838), грэчаска-італьянскай — Д. Саломаса (1798—1857), сербска-венгерскай — М. Віткавіча (1778—1828) і інш.

У гісторыі сусветнай літаратуры формы мастацкага двухмоўя і шматмоўя даволі разнастайныя. Кожная з іх, як і творчасць

асобнага пісьменніка, не аднолькава адлюстроўвае шматпланавую з'яву мастацкага двухмоўя, аднак ва ўсіх гэтых выпадках тая ці іншая форма двухмоўя (шматмоўя) узнікае з пэўных патрэб грамадскай практыкі і з'яўляецца канкрэтным прадуктам сацыяльна-гістарычных умоў пэўнай эпохі.

Гэтым жа абумоўліваецца існаванне розных форм мастацкага двухмоўя і шматмоўя ў гісторыі рускай літаратуры. Прыкметны след у старажытнарускіх помніках пісьменнасці пакінула стараславянская (царкоўнаславянская) мова. На працягу XVII—XVIII стст. на тэрыторыі Расіі існуюць руска-лацінская і лацінска-грэчаская формы мастацкага двухмоўя, прадстаўнікамі якіх з'яўляюцца С. Мядзведзеў (1641—1691), К. Істомін (сярэдз. XVII—1717), Ф. Тракаповіч (1681—1736), М. Ламаносаў (1711—1765) і інш. У пачатку XIX ст. сярод рускай дваранскай інтэлігенцыі разросся культ Гётэ, уплыў якога праявіўся, з аднаго боку, у спробах рускіх паэтаў узнаўляць стыль яго паэзіі на яго роднай мове (В. Жукоўскі, 1783—1852; В. Кюхельбекер, 1797—1846 і інш.), а з другога — наўмыснае парадзіраванне з рознымі мэтамі нямецкай паэзіі (І. Тургенеў, 1818—1883; А. Талстой, 1817—1875 і інш.)⁵.

Шырокі і разнастайны інтарэс праявіўся ў Расіі ў XVIII ст. да Францыі, яе грамадска-палітычнага і культурнага жыцця, да літаратуры і мовы. У гэты перыяд значная колькасць твораў рускіх аўтараў была напісана па-французску. Сярод іх творы такіх добра вядомых сучаснаму чытачу паэтаў, як В. К. Трэдзіякоўскі (1703—1768), І. І. Хемніцар (1745—1784), А. Д. Канцемір (1708—1744), В. В. Капініст (1758—1823), і менш вядомых, як А. П. Шувалаў (1744—1789), А. М. Беласельскі-Белазерскі (1752—1809), С. П. Румянцаў (1755—1838) і інш.⁶ Руска-французская форма двухмоўя адлюстравалася і значна пазней — у творчасці А. С. Пушкіна (1799—1837), М. Ю. Лермантава (1814—1841), Ф. І. Цютчова (1803—1873). Пералік форм двухмоўя і імён рускіх пісьменнікаў, якія яго дапускалі, можа быць значна прадоўжаны. Аднак прыведзеныя прыклады паказваюць, якая багатая спадчына двухмоўных (шматмоўных) рускіх пісьменнікаў.

Сярод форм мастацкага двухмоўя (шматмоўя) на тэрыторыі Рускай дзяржавы ў дакастрычніцкі перыяд нельга не адзначыць

нацыянальна-рускую форму білінгвізму? Многія нацыянальныя пісьменнікі ў цеснай дружбе з рускім народам бачылі для сваіх народаў залог нацыянальнага, палітычнага і культурнага адраджэння, а працэс далучэння тэрыторыі свайго краю да Расіі разглядалі як гістарычную неабходнасць. Вялікі ўплыў на развіццё форм нацыянальна-рускага двухмоўя аказвала прагрэсіўная руская літаратура і культура, супрацоўніцтва з перадавымі дэмакратычнымі сіламі Расіі. Гэтыя і іншыя фактары спрыялі ўзнікненню ў дарэвалюцыйны перыяд шматлікіх форм нацыянальна-рускага мастацкага двухмоўя: украінска-рускага — Т. Р. Шаўчэнка (1814—1861), Р. Ф. Квітка-Аснаўяненка (1778—1843), узбекска-рускага — З. Фуркат (1851—1903), асецінска-рускага — К. Хетагураў (1859—1906), грузінска-рускага — А. Г. Чаўчавадзе (1786—1846), азербайджанска-рускага — М. Ф. Ахундаў (1812—1878), малдаўска-рускага — А. Хыджэу (1811—1874) і інш.

У гісторыі літаратуры Беларусі таксама вядомы розныя і адметныя формы мастацкага двухмоўя. Тыповым прыкладам беларускага варыянта царкоўнаславянскай мовы лічыцца мова пражскага «Псалтыра» (1517) і віленскіх «Апостала» (1525) і «Малой падарожнай кніжыцы» (1522), якія выдаў Ф. Скарына (каля 1490 — каля 1541). На беларускай, польскай і лацінскай мовах пісаў С. Будны (1530—1593), ён выдаў «Катэхізіс» на гэтых мовах. А. Рымша (каля 1550 — пасля 1595) пісаў свае патэтычныя творы на беларускай і польскай мовах. Да прадстаўнікоў беларуска-лацінскага двухмоўя адносяцца М. Гусоўскі (каля 1480 — пасля 1533), В. Цяпінскі (каля 1540 — каля 1604) і інш. На беларускай мове пісаў, пачынаючы сваю творчую дзейнасць, С. Полацкі (1629—1680).

Найбольшага росквіту новалацінскай літаратура, у прыватнасці, паэзія, дасягнула ў Беларусі ў першай палове XVII ст. і ў другой палове XVII—XVIII стст. беларуская мова ў якасці мовы дзяржаўнасці, суда і справаводства выцясяняецца польскай і лацінскай мовамі і ў 1696 г. рашэннем сейма забараняецца для афіцыйнага ўжывання. У культурным і літаратурным жыцці Беларусі пераважаюць польская і лацінская мовы. Аднак з цягам часу лацінская мова як на тэрыторыі Беларусі, так і самой Рэчы Паспалітай паступова выцясяняецца польскай. Аж да 1830 г. у Беларусі на польскай мове выдаюцца кнігі, газеты, часопісы, вядзецца справаводства і школьная адукацыя. Шэраг беларускіх пісьменнікаў — Я. Чачот, А. Рыпінскі, Я. Баршчэўскі, В. Каратынскі, У. Сыракомля, В. Дунін-Марцінкевіч пішуць свае творы на беларускай і польскай мовах. З 30-х гадоў XIX ст. у Беларусі больш актыўна пачынае распаўсюджвацца руская мова. Пасля паўстання 1863—1864 гг. яна займае вядучае становішча ва ўсіх сферах жыцця беларускага народа.

У XIX ст. пачынаецца фарміраванне беларускай літаратурнай мовы. Адначасова пераразмяркуюцца формы мастацка-літаратурнага двухмоўя. У канцы XIX — пачатку XX стст. на змену аўтарам, якія пісалі па-польску і па-беларуску, прыхо-

дзяць пісьменнікі, што пішуць па-беларуску і па-руску: Я. Лучына, А. Гурыновіч, М. Багдановіч, Я. Колас і інш.; публіцысты Даніла Баравік, Шчыры Беларус, а таксама рад іншых праявіў, паэтаў, перакладчыкаў.

М. Багдановіч пісаў на беларускай і рускай мовах прозу, вершы, публіцыстыку. Перакладаў на беларускую мову (з рускай, украінскай, нямецкай, французскай, лацінскай моў) творы А. Пушкіна, А. Майкава, Т. Шаўчэнка, І. Франко, В. Стафаніка, Г. Гейнэ, Ф. Шылера, П. Верлена, Гарація. На рускую з украінскай мовы — творы Т. Шаўчэнка, І. Франко, В. Самойленкі, А. Крымскага, з беларускай — Я. Купалы, а таксама свае вершы.

Рускамоўныя творы М. Багдановіча сведчаць, што ён выдатна валодаў рускай мовай, бо у мастацкіх адносінах яны не ўступаюць напісанаму на беларускай мове. Разам з тым, і ў рускіх творах паэта адлюстраваліся яго нацыянальны светапогляд, тэматыка і матывы яго паэзіі. Па сведчанні самога аўтара, «Притча о Сильках» была навеяна народным павяр'ем беларускіх сялян. У тэкст притчы ён уключае словы беларускага фальклору, гаворыць аб беларускіх народных святах і абрадах, ужывае беларусізмы *важыні і дажынікі*. Усё гэта падкрэслівае нацыянальнасць персанажа, характарызуе месцовыя звычаі і абрады.

М. Багдановіч свядома лічыў магчымым і незабарачным для любога паэта адлюстроўваць нацыянальную стыхію незалежна ад мовы, на якой ён піша. Сам Багдановіч скарыстоўвае элементы беларускай мовы не толькі ў прозе, але і ў сваіх рускіх вершах, перакладах. Вядома, што дзеепрыметнікі з суфіксам *-учи(-ючи)* перасталі ўжывацца ў рускай літаратурнай мове, хаця сустракаюцца ў пісьменнікаў XIX — пачатку XX стст.

Форма дзеепрыметнікаў на *-учи(-ючи)* з'яўляецца нарматыўнай для беларускай мовы. Але М. Багдановіч, перакладаючы верш Я. Купалы «Жніво», скарыстаў гэту форму і ў рускім варыянце.

Тоскливая, древняя песня плывет
Средь шелеста белого колоса нивы,
Терляючи в пуще свои переливы...

Хутэй за ўсё ў дадзеным выпадку меў месца ўплыў на паэта беларускай мовы, хая, з другога боку, ужыванне ім такой формы магло вызначацца рускай паэтычнай традыцыяй (параўн. у М. Ныкрасава: Нікого не осуждаючи, Он один слова утешные Говорил мне умираючи).

Якуб Колас пісаў па-руску вершы, апавяданні, казкі, публіцыстыку. Перакладаў з рускай мовы на беларускую вершы А. С. Пушкіна, М. Ю. Лермантава, з польскай — А. Міцкевіча, з украінскай — Т. Р. Шаўчэнка. Акрамя таго, ён аўтарызаваў пераклады многіх сваіх твораў на рускую мову. Нават пачынаў літаратурную дзейнасць Я. Колас на рускай мове. Гэта сведчыць аб творчых пошуках маладога паэта, аб асваенні ім багатай спадчыны рускай класікі. Разам з тым іх нельга лічыць пераймальнымі. У яго рускіх вершах, як і ў прозе, адлюстроўваецца нацыянальнае светаадчуванне, якое, наогул, праўляецца ў тэ-

мах і матывах яго творчасці, у выкарыстанні беларускай мовы. Напрыклад, у вершы «Белоруссия» Я. Колас ужывае беларусізмы *гройшы, хата*, не ўласцівыя рускай літаратурнай мове словы *пан і царка*.

Ацэньваючы свае раннія рускія вершы, Я. Колас у лісце да С. А. Вянгерава пісаў, што беларуская мова, якая ўвайшла ў яго прыроду з малаком маці, дазваляла яму ў большай ступені, чым руская, адлюстроўваць пачуцці, адчуванні, каларытнасць беларускіх карцін⁸. Гэта сведчыць аб высокай патрабавальнасці паэта да сябе, сваёй творчасці і зусім не азначае, што свае рускія вершы Я. Колас лічыў больш слабымі ў мастацкіх адносінах. Яны дастаткова яскравыя і самабытныя, паказваюць, што паэт добра валодаў і рускай мовай.

У творах на рускай мове Я. Колас звяртаецца да беларускага фальклору. Ён апрацавана больш за 20 народных казак, у якіх ён пязменна захоўвае беларускі каларыт. Поруч з традыцыйнымі казачнымі рускімі формуламі *темные леса, высокие горы* і інш. у казках знаходзім беларускія — *тенистый гай, глубокие яры, хатка замест избышка*, беларусізмы і паланізмы: *збан, кумпяк, годовались, плястры, пас, панич, гладыш* і інш.

У рускамоўнай творчасці М. Багдановіча і Я. Коласа адлюстраваліся іх нацыянальны характар, любоў да роднага краю, беларускага фальклору, выдатнае валоданне элементамі беларускай мовы ў вылучэнча вобразных мэтах. Гэта надавала нацыянальную свасаблівасць іх творчасці на рускай мове, збліжала духоўныя набыткі рускай беларускай культуры.

Узаемадзеянне рускай і беларускай моў у мастацкай творчасці ў XIX ст. характарызавалася не толькі тым, што некаторыя беларускія пісьменнікі пісалі на дзвюх мовах — рускай і беларускай. Руская мова аказвала ўплыў у самым шырокім сэнсе на творчасць пісьменнікаў, якія пісалі па-беларуску, узбагачала іх мастацкую палітру. Элементы рускай мовы у гэты перыяд пранікалі амаль што ва ўсе творы беларускай мастацкай літаратуры. Значная колькасць русізмаў, якія не замацаваліся паэзіяй у беларускай літаратурнай мове як норма, прысутнічае ў ананімных літаратурных творах «Эгіда навыварат», «Тарас на Парнасе» і інш.: *нелукавый, не спясиу; ачутсилась, словно, чудесный, хозяйства, устрашились, писатель, словеса, вараццы, вальготно, послушай, время, каждый* і інш.⁹

Пэўны слой элементы рускай мовы складаюць у творах В. Дуціна-Марцінкевіча — *ві, даў, ураг, браніў, возле, ізбыткі, лучы, прачней, уласць, испугайся, совесць і інш.*, Я. Лучыны — *чытацелі, відзеў, устройм, аб, лаву, уражжа, ждзеве і інш.*, Ф. Багушэвіча — *насрэднік, міравы, участковы, стыд, ча — насрэднік, глядзель і інш.*, А. Гурыновіча — *увідзеў, нядзель і інш.*, А. Гурыновіча — *звукі, мысль, плясали, таскавай, между і інш.*¹⁰, а таксама іншых пісьменнікаў. Ужыванне русізмаў абумоўлівалася, з аднаго боку, стылістычнымі мэтамі, а з другога — русізмы выкарыстоўваліся там, дзе яшчэ не замацаваліся як норма ўласныя сродкі беларускай мовы.

Якасна новы этап у развіцці мастацкага двухмоўя адкрыла Вялікая Кастрычніцкая сацыялістычная рэвалюцыя. Яна ўвасобіла ў жыццё ідэі дружбы, брацтва народаў СССР, дала магчымасць усім нацыям і нацыянальнай культуры на роднай мове, адкрыла перад літаратурай шырокі шлях да ўсведамлення новых чалавечых узаемазвязей. Адною з істотных асаблівасцей шматнацыянальнай савецкай літаратуры з'яўляецца працэс узаемабагацэння нацыянальных літаратур народаў СССР (у тым ліку і рускай), які аказвае сваё ўздзеянне на фарміраванне адзінай сацыялістычнай культуры. Значна месца ў развіцці гэтага плённага працэсу займае мастацкае двухмоўе, якое нацыянальна-руская форма. У аснове гэтага распаўсюджвання мастацкага двухмоўя ў сучаснай савецкай літаратуры, на думку лінгвіста, знаходзяцца два фактары: 1) агульнае актыўнае ўзаемадзеянне нацыянальных літаратур народаў Савецкага Саюза; 2) узростаючае значэнне рускай мовы як сродка міжнацыянальных зносін¹¹. У кожнай рэспубліцы, у асобных рэгіёнах краіны існуе атрад нацыянальных пісьменнікаў, якія пішуць на рускай мове. Многія нацыянальныя пісьменнікі перакладаюць свае творы на рускую мову, некаторыя пішуць на дзвюх мовах — роднай і рускай. Прывядзём толькі некалькі прыкладаў нацыянальна-рускага двухмоўя: украінска-рускага — В. Кароціч, кіргіска-рускага — Ч. Айтматаў, аварска-рускага — Э. Капіеў, азербайджанска-рускага — М. Ібрагімбакаў, армянска-рускага — Л. Гурунц, грузінска-рускага — А. Эбанаідзе, малдаўска-рускага — І. Друцэ, татарска-рускага — Р. Кутуй і інш.

(Заканчэнне будзе)

¹ У складаных словах, якія абазначаюць формы двухмоўя, першай часткай абазначаецца родная мова пісьменніка-білінгва.

² Покровская З. А. Ф. А. Покровский — переводчик поэмы Лукреция. — У кн.: Античность и современность. К 80-летию Ф. А. Покровского. М., 1972. С. 21—22.

³ Памятники поздней античной научно-художественной литературы II—V века. М., 1964. С. 96.

⁴ Алексеев М. П. Многоязычие и литературный процесс. — У кн.: Многоязычие и литературное творчество. Л., 1981. С. 7—17.

⁵ Данилевский Р. Ю. Немецкие стихотворения русских поэтов. — Там жа. С. 18—65.

⁶ Заборов П. Р. Русско-французские поэты XVIII в. — Там жа. С. 66—101.

⁷ Для зручнасці выкладання тэрмін «нацыянальны» ужываецца толькі ў адносінах да нярускіх народнасцей і моў на тэрыторыі СССР.

⁸ Колас Я. Зб. тв. у 14-і т. Т. 13. Мн., 1977. С. 22.

⁹ Булахаў М. Г. Развіццё беларускай літаратурнай мовы ў XIX—XX стст. ва ўзаемаадносінах з іншымі славянскімі мовамі. Мн., 1958. С. 9.

¹⁰ Там жа. С. 9—11.

¹¹ Михайловская Н. Г. Стиль русскоязычной литературы Севера и Дальнего Востока. М., 1984. С. 7.